

Migració de dones i història personal. El retorn des d'Europa

Àngels Pascual* i Jordi Cardelús**

Résumé / Abstract / Resumen / Resum

Entre les années 1982 et 1987 les auteurs de cet article ont mené une recherche sur le sujet général de la mobilité spatiale de la population de la région métropolitaine de Barcelona et, plus spécialement, sur les déplacements qualifiés comme mouvements de retour. Le travail s'est centré, dans une première étape, dans l'élaboration d'une information statistique, soit disponible au préalable soit recueillie expressément. Dans une deuxième étape on a fait une vaste enquête comprenant des entretiens à des personnes revenues censées comme des chefs de famille. Même si le sexe n'était pas en principe un critère de sélection la présence de population féminine a une importance suffisante pour s'être engagé dans une recherche au sujet des femmes dans les migrations en partant de l'analyse concrète du mouvement vers l'Europe. Après avoir revu les caractéristiques des trajectoires migratoires, des histoires familiales et laborales et des différentes formes d'insertion sociale, on s'est posé la question de l'incidence du rôle de la mobilité dans les différences qu'on peut remarquer entre les sexes. On a pu ainsi constater que le concept de statut de la femme migrante comprend une grande variété de situations qui sont à la fois une manifestation de réalités sociales et processus sociaux diverses et complexes.

* * *

Between 1982 and 1987, the authors of this article undertook research on the general subject of the spatial mobility of the population of the Barcelona Metropolitan Area and, in particular, on the movements classified as «return migration».

---

* Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona, 08193 Bellaterra.

** Economista.

The first stage of the study centred on the collection of statistical information data, both previously compiled and newly elaborated for the purpose. At a second stage, a detailed questionnaire was carried out, interviewing returned emigrants registered as heads of family. Although the sex variable was not contemplated as a criterion for selection, the female population bears sufficient weight to make a study of the subject of women in migration movements feasible, based on the specific case of out-migration to Europe.

An analysis of migration patterns, family and job histories, and the form of social integration of migrants raises the question of the varying influence of mobility on differences identified between the sexes. It can be asserted that the concept of «status» of migrant women covers a great variety of situations, which are, at the same time, the expression of diverse and complex social realities and processes.

* * *

Entre los años 1982 y 1987 los autores de este artículo llevaron a cabo una investigación sobre el tema general de la movilidad espacial de la población en el área metropolitana de Barcelona y, más específicamente, sobre los desplazamientos calificados como movimientos de retorno. El trabajo se basó, en primera instancia, en la elaboración de información estadística, previamente disponible o bien recopilada expresamente. En segundo término, se realizó una amplia encuesta, con entrevistas a personas retornadas que figuraban en los registros como cabezas de familia. Aunque la variable sexo no se contemplaba como criterio de selección, la presencia de población femenina tiene suficiente entidad como para dar pie a una exploración sobre el tema de las mujeres en la migración, a partir del caso concreto de la migración exterior a Europa.

Después de repasar las características de las trayectorias migratorias, de las historias familiares y laborales y de las formas de inserción social de los migrantes, la cuestión que se plantea es la incidencia de la movilidad en las diferencias que se observan entre sexos. Se constata que el concepto de estatus de la mujer migrante engloba una gran variedad de situaciones, que son a su vez manifestación de realidades y procesos sociales diversos y complejos.

* * *

Entre els anys 1982 i 1987, els autors d'aquest article van portar a terme una investigació sobre el tema general de la mobilitat espacial de la població a l'àrea metropolitana de Barcelona i, més específicament, sobre els desplaçaments qualificats com a moviments de retorn. El treball es va basar, en primera instància, en l'elaboració d'informació estadística, prèviament disponible o bé recopilada expressament. En un segon pla, es va realitzar una àmplia enquesta, amb en-

trevistes a persones retornades que figuraven en els registres com a caps de família. Tot i que la variable sexe no era contemplada com a criteri de selecció, la presència de població femenina té suficient entitat com per donar peu a una exploració sobre el tema de les dones en la migració, a partir del cas concret de la migració exterior a Europa.

Després de repassar les característiques de les trajectòries migratòries, de les històries familiars i laborals i de les formes d'inserció socials dels migrants, la qüestió que es planteja és la incidència de la mobilitat en les diferències que s'observen entre els sexes. Es constata que el concepte d'estatus de la dona migrant engloba una gran varietat de situacions, que són a la vegada manifestació de realitats i processos socials diversos i complexos.

INTRODUCCIÓ

Les dones en la migració

El tema de les dones en la migració ha estat sovint objecte d'estudi en els darrers anys. Darrera d'aquest interès hi ha el supòsit implícit que el desplaçament de les dones és diferent del dels homes, que la migració de les dones té trets específics propis.

Aquest supòsit no sembla gens desgavellat en una primera aproximació. Tots els estudis sobre temes de migració que han introduït la variable sexe en les seves anàlisis posen en relleu diferències en multitud d'aspectes.

Però, aprofundint en el tema, ens podríem preguntar si és el desplaçament el que introdueix les diferències. El nostre supòsit seria que no. Allò que té característiques segons el sexe és la situació de partença, i atès que sabem, perquè així ho han remarcat tants estudis (Pérez Díaz, 1969; Böhning, 1972; Cazorla, Gregory et al., 1979; Cardelús i Pascual de Sans, 1979), que la situació de partença condiciona els processos migratoris, podríem dir que la situació de les dones migrants és específica en la mesura que és específica la situació general de les dones.

De la mateixa manera que no podem parlar de dones en general, tampoc no podem referir-nos a les dones migrants com un grup homogeni. L'estatus de les dones migrants serà diferent d'acord amb les situacions socials.

¿Com incideix la migració sobre aquests diferents estatus, determinats àmpliament per les situacions de partença? Si la incidència es produeix, ¿es tracta més aviat de qüestions conjunturals, o bé el procés migratori introdueix modificacions permanents en les històries personals de les dones que es desplacen?

Intentarem aquí de fer una reflexió sobre aquests temes, basant-nos especialment en les indicacions que es deriven de treballs que hem realitzat sobre processos migratoris de retorn (dones i homes) a l'àrea metropolitana de Barcelona. L'estatus de les dones migrants s'infereix indirectament a partir d'indicadors sobre procés migratori, activitat laboral, família i inserció social.

La dona migrant i la dona retornada

Abans d'entrar en el tema mateix del retorn de dones, val la pena de situar a grans trets la importància de la migració en el conjunt de la població, com també el pes del retorn, i considerar què representen en aquest context la migració i el retorn de dones.

Una primera constatació general, molt simple, és que la mobilitat residencial de les dones és molt pròxima, globalment, a la dels homes. Segons el cens de 1981 (Instituto Nacional de Estadística, 1985), a Espanya, havia canviat de municipi de residència en relació amb el cens anterior un 13,7% de la població (4.208.548 persones). Per sexes, aquesta taxa de mobilitat és del 13,7% per als homes i del 13,8% per a les dones.

Una segona constatació, a partir de la mateixa font estadística, és que el retorn de l'estranger representa un 9,3% del total de migrants. En aquest col·lectiu les dones representen un 51,7%. A l'emigració exterior, en canvi, les dones semblen estar-hi sub-representades, encara que les dades per a Espanya són deficientes. En el cas italià la sub-representació femenina afecta tant l'emigració com el retorn (Brunetta, 1983, p. 155).

Una tercera constatació, sempre a partir de la mateixa font, és que el retorn es dirigeix prioritàriament a zones urbanes i metropolitanes (un 64,2% del total va a municipis de més de 50.000 habitants). Aquesta tercera constatació justifica el fet que a partir d'ara ens centrem en l'estudi de detall d'una àrea metropolitana, la de Barcelona, per a la qual cosa disposem de dades més elaborades.

En el cens de 1981, per a l'àrea metropolitana de Barcelona (27 municipis, que llavors configuraven l'entitat anomenada Corporació Metropolitana de Barcelona) hi figura una població total de 2.564.415 persones de nacionalitat espanyola. D'aquest total, hi figuren com a immigrants en el període 1971-81 (és a dir, censats el 1970 en municipis exteriors a l'àrea) 371.531 persones: un 14,5% dels habitants poden ser considerats immigrants del període intercensal anterior. La proporció de dones a la immigració (51,6%) no difereix gaire de la proporció que es dona a la població no immigrant (52,1%).

La població migrant procedeix en un 50,0% de Catalunya, i, per tant, es pot considerar a grans trets una migració interna a la zona d'influència de Barcelona. Un 44,1% procedeix de la resta d'Espanya. La població procedent de l'estranger (que pot ser considerada retornada en primera aproximació), representa una proporció del 5,9% (un 4,4% procedeixen d'Europa i un 1,5% de la resta del món). La composició per sexe d'aquests grups de migrants classificats per procedència és molt semblant entre si, i és molt pròxima també a la dels no migrants. Això permet pensar que la procedència, com també ocorre en la migració mateixa, no és discriminant en relació amb els sexes.

Per contra, l'estructura d'edat sí que és diferent segons la procedència dels migrants. Mentre que els que vénen de Catalunya i de la resta d'Espanya corresponen a una població jove, amb molts efectius entre els 20 i 30 anys, els retornats d'Europa són una població més madura, amb efectius màxims entre els 30 i 45 anys, d'acord amb una història migratòria més llarga.

La informació sobre retorn de dones a Espanya

A grans trets, es pot afirmar que a Espanya no hi ha ni estudis sociològics ni estadístiques específiques sobre el tema de dones retornades.

Vegem en primer lloc les estadístiques oficials. A les limitacions habituals relatives al registre de la mobilitat de la població, s'hi afegeixen les del cas particular de la migració de retorn, que requereixen un registre no solament del desplaçament entre dos punts sinó també d'un desplaçament anterior. No és aquest el lloc per resseguir les diferents fonts estadístiques (censos, padrons d'habitants, estadístiques de variacions residencials recollides en diverses publicacions, enquestes de migracions interiors de l'INE, estimacions de l'Instituto Español de Emigración, etc.). Remarquem únicament que, tot i que la distinció per sexe sol existir, la dificultat rau en la falta de tabulacions en què es relacioni el sexe amb altres variables.

D'altra banda, el tema del retorn a Espanya d'antics emigrants ha estat objecte d'estudis, no gaire nombrosos, tant a Espanya mateix com a l'estranger. Alguns estudis es refereixen al retorn des d'Amèrica (Marsal i Mandilovitch, 1967) i altres, de caràcter més aviat literari, han tractat el cas específic del retorn dels exiliats, bàsicament entorn de la guerra civil de 1936-39 (Benguerel, 1977; Murià, 1986). Una mica més nombrosos han estat els estudis del retorn d'emigrants a Europa des dels anys 50. Com a observació general es pot dir que la qüestió de les dones ha estat sempre un tema secundari en aquests treballs. Aquesta observació és extensible també a la major part dels estudis sobre migració.

Entre els treballs més destacables sobre el retorn d'Europa es poden citar els que ha realitzat o coordinat J. Cazorla Pérez (1979, 1980, 1989), com també els d'A. Pascual (1970, 1983) i J. Castillo Castillo (1981). En cap cas no hi ha una referència expressa al retorn de dones, tot i que la variable sexe aparegui a vegades en l'anàlisi.

Recentment s'ha publicat el resultat final d'un estudi sobre retorn a l'àrea metropolitana de Barcelona (Pascual de Sans i Cardelús, 1990). Aquest és un treball sobre homes i dones retornats d'Europa. La informació de base recollida per a aquesta investigació, amb algunes exploracions complementàries a les realitzades per a la publicació esmentada, permet una aproximació interessant al tema de les dones retornades des d'Europa.

L'estudi a què ens referim va tenir diferents etapes¹. La primera, iniciada el 1982, fou un estudi previ sobre retorn a Espanya i a l'àrea metropolitana de Barcelona, sobre la base de censos, padrons d'habitants i treball de camp sobre altes de residència en els 27 ajuntaments de l'àrea de Barcelona, del qual es derivava un projecte per a un estudi posterior sobre la base d'enquestes. Aquest estudi va constituir-ne la segona etapa, sobre la qual es basen les consideracions que aquí s'exposen.

L'enquesta a retornats es féu entrevistant, amb l'ajuda d'un extens qüestionari de 148 preguntes, a tres mostres de migrants retornats com a caps de família, diferenciats pel tipus de retorn realitzat. Les entrevistes foren 853, que han estat ponderades a 750. Aquí tractarem únicament de les dues mostres que es refereixen a retorn des d'Europa, i deixarem de banda la tercera, que era de retorn interior.

Amb les dues mostres considerades queden definits dos tipus bàsics de retorn:

- Retorn exterior estricte (àrea de Barcelona-Europa-àrea de Barcelona). Es parla de retorn en sentit estricte perquè es torna al mateix punt de partença (univers de 605 caps de família, que el 1985 s'havia reduït a 400).
- Retorn exterior ampli (Espanya-Europa-àrea de Barcelona). Es parla de retorn perquè es produeix un pas de frontera en sentit invers al de partença, però és un retorn en sentit molt ampli, ja que el punt de destí no és el punt de partença (univers de 3250 caps de família, que el 1985 s'havia reduït a 2083).

1. Totes foren finançades per la Fundació Volkswagen (Hannover, República Federal d'Alemanya).

En la selecció de la mostra no hi va intervenir la variable sexe. Les dones figuren en la selecció en menor nombre que els homes. Això té una estreta relació amb el fet que és una mostra de persones que es desplacen figurant en el registre com a caps de família (CF), però al mateix temps s'hi poden comptabilitzar els o les acompanyants que es desplacen com a parella de qui hi figura com a CF (Taula I).

TAULA I

Efectius de població segons tipus de retorn i sexe

	Retorn estricte			Retorn ampli		
	H	D	T	H	D	T
CF	193	57	250	204	46	250
Parella	27	166	193	29	193	222
Total	220	223	443	233	239	472

La informació bàsica es refereix, doncs, a un tipus de dones que en el moment del retorn es desplacen amb autonomia, com a CF. Respecte a les que ho fan com a parella –molt més nombroses– en tenim només algunes dades. Les dones CF tenen característiques singulars respecte al conjunt de dones migrants, característiques que les revesteixen d'un interès especial.

Els resultats d'aquest estudi no permeten portar l'anàlisi del retorn de dones migrants fins a extrems gaire complexos i concloents, ja que la representació de dones en les mostres és massa reduïda. Però sí que permeten, juntament amb les informacions que es troben en els treballs sobre retorn a què hem al·ludit, obtenir una visió suggeridora i avançar hipòtesis per a futurs estudis més específics.

EL RETORN DE DONES A L'ÀREA METROPOLITANA DE BARCELONA

Els processos migratoris

Els dos tipus de retorn considerats defineixen ja dos primers tipus de procés migratori. La mostra de retorn estricte defineix una població que té com a punt d'origen una àrea molt urbanitzada i de marcat caràcter industrial i que hi retorna després d'una estada a Europa. La mostra de retorn ampli defineix

en canvi una població que pot partir d'una zona urbana però també de zones no urbanes (i el lloc de naixement de la qual són municipis inferiors a 10.000 habitants en un 61,2% dels casos), per instal·lar-se posteriorment en una àrea metropolitana molt diferenciada del seu lloc d'origen.

Dins de cadascun d'aquests dos tipus de retorn hem definit quatre processos migratoris. Esquemàticament són:

- PM 1 Procés de definició (una sola anada cap a l'estranger). Sense desplaçament previ per altres punts d'Espanya.
- PM 2 Procés de definició. Desplaçament previ per l'interior de Catalunya. Sortida a l'estranger des de Catalunya.
- PM 3 Procés de definició. Desplaçament previ per l'interior d'Espanya. Sortida a l'estranger des d'Espanya (fora de Catalunya).
- PM 4 Procés reiteratiu (diverses anades a l'estranger).

No sembla que existeixi una especificitat de les dones en relació amb aquests processos (Taula II i Gràfics 1 i 2).

TAULA II
Processos migratoris segons tipus de retorn i sexe (%)

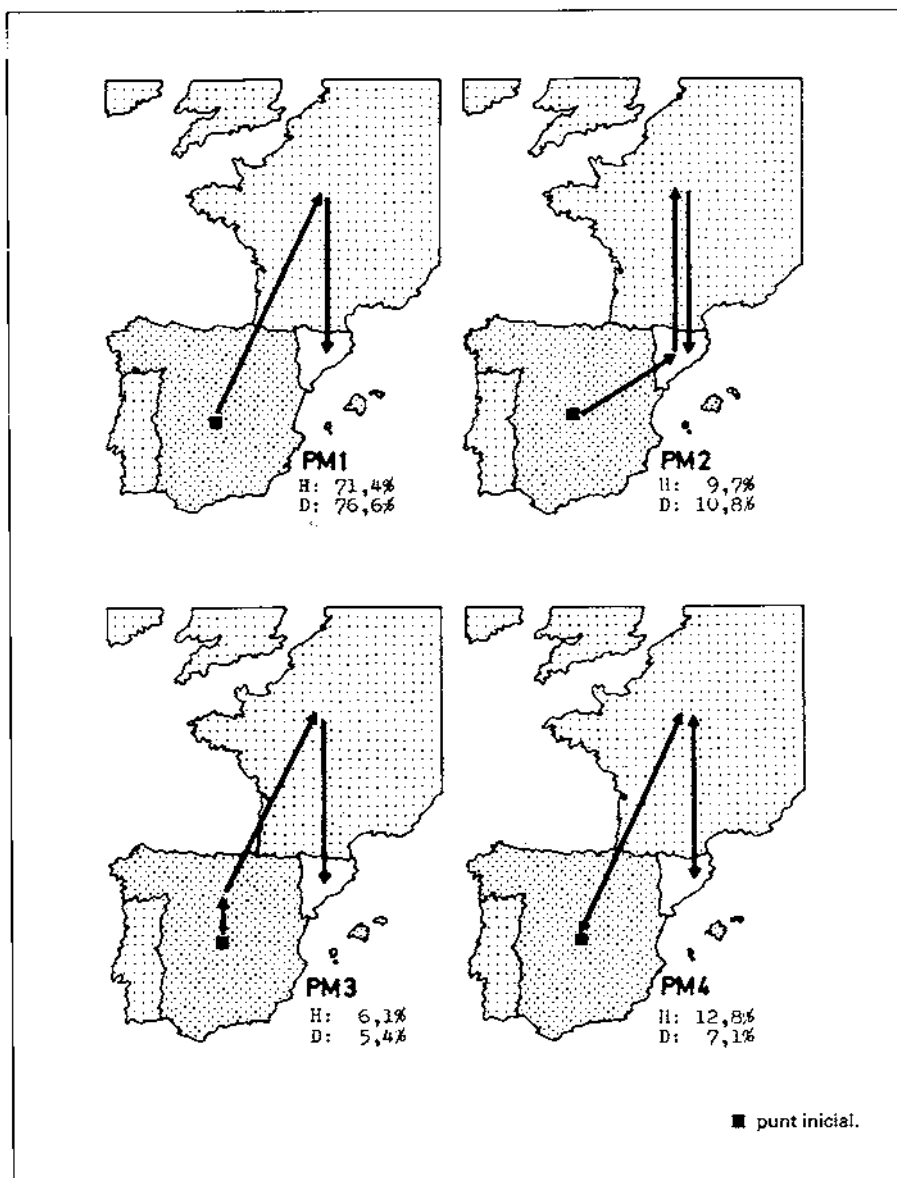
	Retorn estricte		Retorn ampli	
	H	D	H	D
PM1	71,4	76,6	27,2	28,3
PM2	9,7	10,8	40,7	34,7
PM3	6,1	5,4	25,5	28,5
PM4	12,8	7,1	6,5	8,5
	100	100	100	100
	(193)	(57)	(204)	(46)

La variable discriminant en aquesta taula és el tipus de procés migratori i no el sexe, encara que pot dir-se que el procés de definició PM1 es dona més entre les dones, especialment quan es tracta de retorns estrictes.

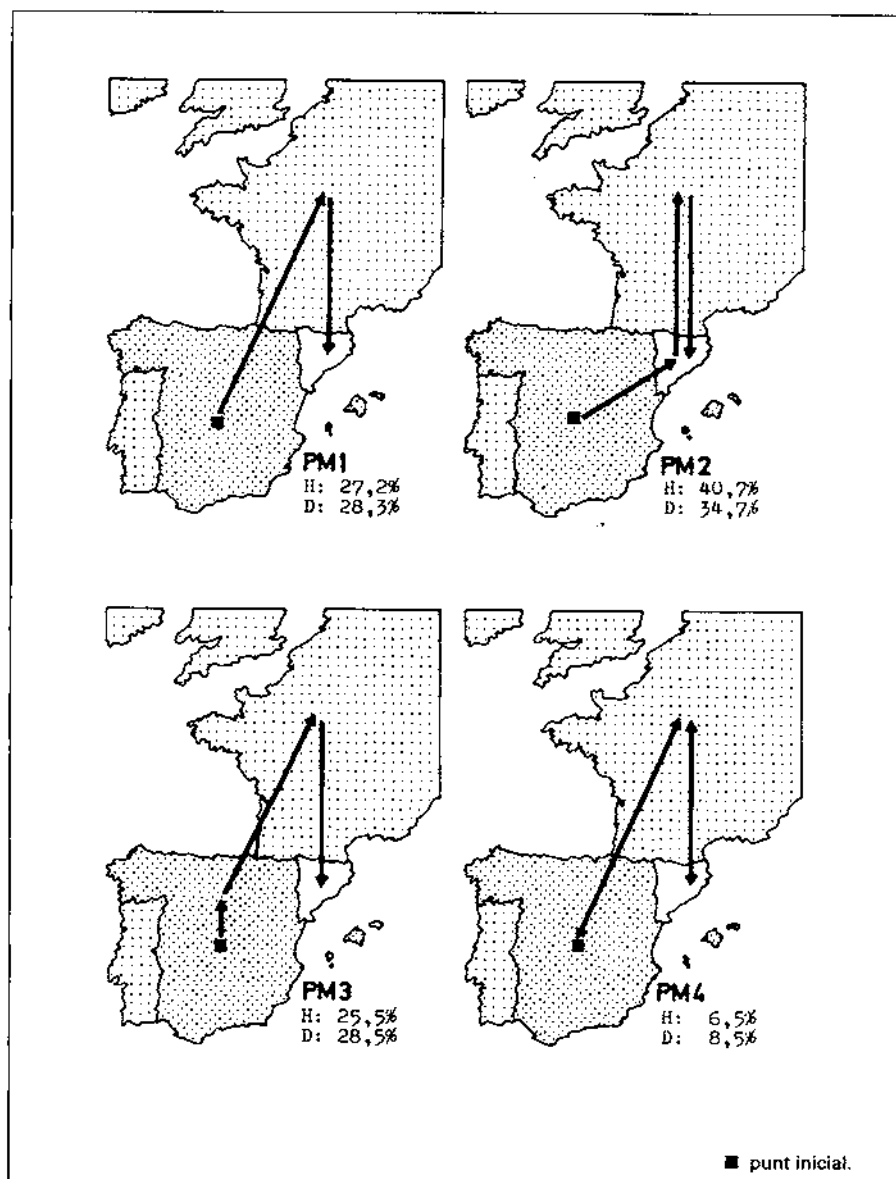
Això és coherent amb el fet que, tenint en compte tots els desplaçaments amb canvi de residència (i no sols els que defineixen els PM), el nombre de desplaçaments realitzats per les dones es limita a dos més sovint que el dels homes (Taula III).

Gràfic 1. Processos migratoris. Retorn estricte

Gràfic 2. Processos migratoris. Retorn ampli

TAULA III

Nombre de desplaçaments segons tipus de retorn i sexe (%)

	Retorn estricte		Retorn ampli	
	H	D	H	D
Dos desplaçaments	50,1	60,7	19,0	28,3
Més de dos	49,9	39,3	81,0	71,7
	100	100	100	100
	(193)	(57)	(204)	(46)

D'altra banda, l'examen dels anys de residència a Europa posa en relleu que les dones presenten, més sovint que els homes, temps d'estada que es poden considerar llargs (de 15 anys en endavant): un 51,8% de les dones de la mostra de retorn estricte (enfront d'un 36,8% en el cas dels homes), i un 28,3% de les de retorn ampli (enfront d'un 23,5% dels homes).

Les edats en què es realitzen els desplaçaments són un aspecte important dels processos migratoris. Hi ha unes edats pròpies de l'emigració i unes edats –menys polaritzades– pròpies per al retorn. Però dones i homes presenten diferències pel que fa a aquestes qüestions.

Considerem tres moments del procés: el primer desplaçament, la sortida cap a l'estranger (que pot coincidir o no amb l'anterior) i el retorn. Un tret general dels tres moments, en ambdues mostres, és que els homes hi són més representats que les dones en les edats en què els desplaçaments es poden considerar més relacionats amb l'activitat laboral (25-34 anys per al desplaçament de sortida i 30-49 anys per al de retorn). Les dones, en canvi, amb una estructura d'edats amb diversos màxims relatius, hi són molt més representades que els homes pel que fa a la presència de menors i d'estudiants (de 0 a 14 anys) al primer desplaçament i a la sortida, i entre 15 i 24 anys a la tornada, i aquest retorn coincideix amb el moment d'incorporar-se a la vida activa o matrimonial; i, en cas de retorn ampli, en edats madures superiors a 35 anys en el primer desplaçament i en la sortida, i superiors als 50 anys en el retorn.

Per a la comprensió dels processos migratoris és important considerar també quins són els espais geogràfics implicats (lloc de naixement, punt de partença cap a Europa, etc.).

Les dones que realitzen el procés de retorn estricte parteixen de la mateixa àrea metropolitana a la qual tornen, i la major part es desplaça a l'estranger per zones urbanes. En totes les etapes del seu procés migratori l'entorn social és la ciutat i pot considerar-se que, com a procés social, realitzen una mobilitat

zació per l'interior d'una societat urbana. Juntament amb aquest fenomen, majoritari, cal tenir present que una quarta part de les dones resideixen, a l'estranger, en zones rurals.

Les dones que realitzen el procés de retorn ampli parteixen majoritàriament de zones rurals i finalitzen el procés migratori en una àrea metropolitana. El seu procés està molt marcat per aquest canvi d'àmbit, canvi que algunes ja realitzen en un desplaçament previ per l'interior d'Espanya, la majoria amb la sortida a Europa i una cinquena part al moment del retorn. Aquest pas d'una societat rural a una d'urbana sembla que és més determinant que el pas per Europa i el retorn mateix.

Dona i família

Les dones retornades d'Europa es desplacen majoritàriament com a cònjuge i com a filles, mentre que els homes ho fan com a caps de família i també com a fills. Per això és normal que una mostra de caps de família retornats reculli una proporció molt menor de dones (això no sembla que ocorri en la migració interior a països com França (Sztokman, 1983). El cas d'aquestes dones presenta diferents situacions: la de la dona sola que es desplaça amb autonomia, la de la dona que es desplaça sola però que ho fa per seguir el desplaçament de la seva parella o altres familiars, o la que deixa enrera la seva família. En el segon dels casos, la situació de cap d'agrupació familiar té només el sentit estricte de la definició administrativa.

En relació amb la família d'origen, les famílies de les dones migrants són lleugerament més nombroses que les dels homes migrants; hi ha menor proporció de filles úniques i major proporció de dones amb un nombre de germans igual o superior a sis (inclosa ella mateixa). Per altra banda, la grandària mitjana de les famílies d'origen entre les dones que fan un retorn estricte és considerablement menor que la de les dones amb retorn ampli.

La relació entre dona migrant i família és molt intensa (Taboada-Leonetti, 1983). La família és un element important en els desplaçaments de les dones, i, al mateix temps, les dones migrants juguen un paper central en la família. Aquesta relació no és, d'altra banda, essencialment distinta de la que manté la dona no migrant.

La família a la qual la dona està vinculada en l'emigració no és només la seva parella. Hi juguen també un paper més important que en els cas dels homes la família dels pares, per una banda, i la dels fills, per una altra. Així, per exemple, a la composició familiar en els tres moments del procés migratori considerat és freqüent observar que entre les dones es donen nivells superiors

de pertinença a la família paterna o a famílies amb fills, i també de dones que viuen soles.

Quins canvis familiars es donen en els processos migratoris de les dones? Els canvis de residència són, a vegades, el reflex de canvis familiars (per exemple, el desplaçament per matrimoni) i altres vegades són l'ocasió propícia per portar a terme un canvi en la situació familiar (independització, separació conjugal...). Alhora, la migració es realitza sovint amb canvis en la composició familiar que tenen, d'entrada, un caràcter conjuntural, tot i que poden ocasionar canvis permanents (separació ocasional de parelles, o de pares i fills).

Hi ha una diferència molt notable entre la sortida cap a l'estranger i el retorn. En el desplaçament d'anada les dones es desplacen amb tots els familiars amb qui conviuen (generalment la família paterna) amb major freqüència que els homes. [Aquesta situació de no separació és molt més freqüent (45,6%) a la mostra de retorn estricta que a la de retorn ampli (28,3%)]. En canvi, entre els homes són més freqüents els casos d'independització familiar.

Durant l'estada a l'estranger, i d'acord amb l'estructura d'edat de les mostres, un 34% de la mostra de retorn estricta i un 48% de la mostra de retorn ampli formen parella, però contràriament al que podria semblar, els cònjuges són majoritàriament d'origen espanyol (84,8% i 93,7% respectivament).

En el desplaçament de retorn els casos de no separació familiar predominen, la qual cosa fa pensar en situacions més consolidades, però ara això es dona molt més entre els homes que entre les dones; i entre les dones abunden, més que entre els homes, els casos de separació familiar total o parcial, independització o migració de persona sola que es desplaça sola.

Les qüestions familiars i els vincles que comporta la institució familiar són el primer motiu que al·leguen, amb diferents expressions, les dones migrants d'ambdues mostres quan interpreten el seu propi desplaçament, tant a la sortida com a la tornada (Taules IV i V). Es tracta d'un fet ja remarcat en altres estudis. Aquestes raons familiars tenen més pes en el retorn estricta que en l'ampli. Les dones sempre donen valors molt més alts que els homes, excepte a la tornada de l'estranger en el cas del retorn ampli. La feina és la raó de pes per als homes en el desplaçament de sortida, tot i que a la tornada augmenten d'importància, també per a ells, les raons familiars.

L'activitat econòmica

La població migrant a l'àrea metropolitana de Barcelona té una taxa d'activitat superior a la dels no migrants, segons les dades del cens de 1981 (55,0% i 44,8% respectivament, exclosos sempre el menors de 10 anys, per poder

TAULA IV

Motius subjectius del desplaçament de sortida (%)

	Retorn estricte		Retorn ampli	
	H	D	H	D
Raons familiars	16,9	61,9	10,4	53,7
Raons laborals	55,6	16,6	76,0	41,0
Altres	27,5	21,5	13,6	5,3
	100	100	100	100
	(193)	(57)	(204)	(46)

TAULA V

Motius subjectius del desplaçament de retorn (%)

	Retorn estricte		Retorn ampli	
	H	D	H	D
Raons familiars	37,8	64,8	40,5	39,8
Raons laborals	26,0	8,9	19,8	16,1
Altres	36,2	26,3	39,7	44,1
	100	100	100	100
	(193)	(57)	(204)	(46)

efectuar la comparació). D'altra banda, en el conjunt de la població de l'àrea, la taxa d'activitat dels homes (54,0%) és molt superior a la de les dones (24,8%), segons dades del Padró d'Habitants de 1986.

Segons les dades de l'enquesta, en els diferents moments del procés migratori considerat, la taxa d'activitat de la dona es manté sempre inferior a la de l'home. Això és cert tant per a les dones que es desplacen en el retorn com a caps de família com per al conjunt d'aquestes i de les que es desplacen com a acompanyants (Taula VI).

Tant en el cas dels homes com en el de les dones, la taxa d'activitat té els seus màxims valors durant l'estada a Europa, en el moment anterior al retorn. I és també en aquest moment quan les diferències en l'activitat d'homes i dones, tot i ser molt importants, són més reduïdes. Una vegada realitzat el retorn, l'activitat de les dones es redueix a nivells fins i tot inferiors (especialment en el retorn ampli) als d'abans de sortir. Tot i que algunes dones ara estan jubilades o retirades, són sempre menys que les que a la sortida eren menors o estudiants.

TAULA VI

Taxa d'activitat (CF i cònjuges) (%)

	Retorn estricta		Retorn ampli	
	H	D	H	D
Abans de sortir	80,0	26,3	90,5	30,6
Raons laborals	88,8	40,1	94,3	48,4
Situació actual	65,9	24,2	64,4	17,6

En les relacions entre procés migratori i procés laboral es pot donar una multiplicitat de situacions: procés migratori com a etapa dins d'un procés laboral; incorporació al treball, jubilació o simple interrupció vinculades a un moment del procés migratori; procés migratori sense cap activitat laboral.

L'anàlisi de totes aquestes qüestions és molt suggerent. Però aquí ens limitem a les consideracions més importants que diferencien ambdós sexes.

El procés migratori com a etapa d'un procés laboral, amb activitat en ambdós extrems, és característic dels homes, i especialment dels que tornen a un punt distint al d'origen, la qual cosa assimila el seu retorn a una nova migració. Per a les dones les situacions són més variades. Més sovint que en el cas dels homes, la sortida suposa una incorporació al treball, i també és més freqüent que sigui el retorn el que coincideixi amb aquesta incorporació. Això es pot relacionar en part amb l'estructura d'edat més jove.

Una altra característica de les dones és que entre elles es donen processos laborals que s'interrompen abans d'arribar al final de la vida activa, com també processos migratoris en què la dona no treballa en cap dels moments considerats.

Es pot dir, doncs, que una part de les dones realitza uns processos laborals anàlegs als dels homes, amb una activitat econòmica que constitueix la seva manera de guanyar-se la vida. Però en altres casos l'activitat de la dona està lligada a les vicissituds d'una història familiar de la qual depèn i amb la qual col·labora, tant si és interrompent la seva activitat laboral com precisament incorporant-se al treball durant la seva estada a l'estranger.

L'altra qüestió seria relacionar el procés laboral i el procés migratori tenint en compte possibles canvis en les categories socio-professionals.

Com a constatació inicial cal remarcar una diferència en l'estructura socio-professional entre les dues mostres considerades, apreciable en ambdós sexes:

la mostra de retorn ampli té una major representació de treballadors que la de retorn estricta. En el cas de les dones, la peculiaritat és que es tracta majoritàriament d'empleades de serveis poc qualificades.

A partir d'aquí, els migrants de sexe masculí presenten un pes important dels processos que no comporten canvi de categoria en els moments considerats, pes major a la mostra de retorn ampli. Per a les dones les coses són una mica més matisades. El que sí pot dir-se és que les dones, partint d'unes estructures socio-professionals familiars bastant pròximes a les dels homes però amb una major proporció d'obers, tenen, al final del seu procés laboral (final en el sentit d'últim moment actiu considerat) una estructura socio-professional amb major presència de casos en les categories de tècnics (al retorn estricta) i d'administratius i empleats de serveis en ambdues mostres.

Es pot pensar que la dona que emigra, i encara més la que ho fa com a cap de família, representa una certa selecció per a l'activitat, però també cal tenir en compte que, en el pas a una activitat administrativa o de serveis, el canvi de qualificació no sempre és gaire clar, i que aquests treballs són considerats «propis» de dones.

La inserció social

El canvi d'espai geogràfic significa un canvi de circumstàncies i d'entorn. Això pot ser viscut de maneres molt diferents. Més enllà de la feina i la família, les dones tenen una relació amb l'entorn que té algunes especificitats respecte a la dels homes. En general, es pot parlar d'un major aïllament i d'una menor participació que els homes en la vida pública dels llocs on resideixen. La seva inserció passa per la vida quotidiana, per l'administració de la unitat familiar i per les relacions personals.

L'aproximació a aquestes qüestions es pot fer a través d'alguns indicadors, que són a la vegada expressió i condicionant de la vinculació a un lloc.

Un d'aquests elements és el coneixement d'idiomes. Les dones presenten un nivell general més baix de coneixement d'idiomes que els homes, tant a nivell oral com escrit. Això no es pot relacionar amb el seu nivell d'instrucció, que és pràcticament igual o lleugerament inferior en el cas de retorn ampli.

També es dona una gran diferència entre homes i dones en el nivell d'informació que pot suposar la lectura de diaris. En qualsevol moment i per qualsevol grup de retornades, les dones llegeixen algun diari en menor proporció que els homes.

Si prenem la pràctica d'aficions com una ocasió de relació, s'observa que

globalment les dones practiquen menys aficions, i en major mesura que els homes aquestes són individuals, com la lectura, la costura o el cinema.

Quant a les relacions personals, a Europa, abans de la tornada, les dones mantenen sempre un nivell de relació amb familiars (a part d'aquells amb qui conviuen) menor que els homes. Aquest és un moment clarament de mínims de relació en el procés migratori tant per a dones com per a homes. A la zona de pertinença i a la tornada són, en canvi, les dones les que mantenen amb la família una major relació.

La relació amb amics també és menys freqüent entre les dones, per qualsevol mostra i situació. Ara bé, als països europeus la freqüència de relació amb amics originaris del propi país de residència és la mateixa per a homes que per a dones.

Tot i que dins del conjunt de cada població les persones que viuen soles representen un percentatge reduït, les dones viuen soles més sovint que els homes, amb l'única excepció de les dones nascudes a l'AMB abans d'anar-se'n a l'estranger, moment que, d'altra banda, té la distorsió dels menors.

Aquest fet, que es dona de forma especial en el cas de les dones que pertanyen majoritàriament d'una societat rural (retorn ampli), tot i que pogués semblar una contradicció amb la major vinculació familiar de la dona, reforça més aviat la idea d'una major capacitat per afrontar la quotidianitat i per assumir una relació familiar d'acord amb les pautes de comportament de la societat urbana.

És interessant completar aquesta aproximació a una qüestió tan complexa com la inserció social amb la valoració que les dones fan de la seva estada a diferents llocs.

Abans d'emigrar a l'estranger, i al moment de l'entrevista, les dones tendeixen, segons les seves manifestacions, a trobar-se bé al lloc on són, amb valors de satisfacció més alts que els dels homes. En canvi, els nivells de satisfacció són menors quan aquest lloc és a l'estranger, si bé en el cas del retorn ampli la diferència és pràcticament inapreciable.

Això no obstant, aquestes diferències entre sexes són més reduïdes que les que es donen entre la població que realitza un retorn ampli i la que realitza un retorn estricte. En el retorn ampli el nivell de participació en la vida pública d'homes i dones és molt més reduït que en el retorn estricte (de fet, a nivell dels indicadors citats, les dones de la població de retorn estricte presenten nivells superiors als homes de la població de retorn ampli). Pot pensar-se que el nivell d'instrucció, la categoria socio-professional i el fet de partir d'una zona urbano-industrial facilita la participació en la vida pública dels països de recepció.

A MANERA DE SÍNTESI. HIPÒTESIS PER A ESTUDIS SUCCESSIUS

Delimitació conceptual

En la introducció d'aquest article es qüestionava el concepte d'estatus de la dona migrant com a concepte unívoc i discriminant. Després de tota l'exposició es pot remarcar que, com a mínim, el concepte engloba una gran diversitat de situacions, que són a la vegada manifestació de realitats socials i processos socials diversos i complexos.

Les migracions són desplaçaments de població que circula per espais socialment determinats. L'anàlisi de la història personal en relació amb cada entorn social i el tractament de la migració com a procés migratori permet posar en evidència una pluralitat de processos socials que, de cara a la simplificació, es poden tipificar com a mobilitat per l'interior de la societat urbana (el cas del retorn estricte); el pas de la societat rural a la urbana (el cas del retorn ampli); i, encara que no hagi estat tractat en aquest article, el retorn estricte a la societat rural després d'un període d'estada a la societat urbana (Siguan, 1972, Ca-zorla, 1989).

El model es complica si hi introduïm la variable estatus social, abans de la partença i durant tot el procés migratori. Els desplaçaments dels tècnics, per exemple, presenten unes connotacions socials molt diferents de les que presenten els desplaçaments dels treballadors, i això ocorre independentment que es tracti d'homes o de dones i que el desplaçament correspongui a un retorn estricte o ampli.

Fins aquí pot dir-se que les diferències observades en el tipus de procés migratori socialment definit i en l'estatus social són més discriminants que les diferències entre sexes.

A l'interior de totes les categories antecedents poden assenyalar-se un conjunt de comportaments diferencials entre els homes i les dones, que permetrien fonamentar una distinció de rols, més o menys matisada o accentuada per les circumstàncies d'una migració interestatal.

Marc social dels desplaçaments de retorn

Els processos migratoris amb retorn s'inscriuen en el marc de la transformació socio-econòmica de la societat espanyola, que es reflecteix en un intens procés d'urbanització.

Les migracions interiors i exteriors amb pas de la societat rural a la urbana són les més importants numèricament durant la dècada dels cinquanta i sei-

xanta, i és en aquest context on se situen els processos migratoris de retorn ampli. La mobilització per l'interior de la societat urbana en el mateix període és menys important, però amb tendència a créixer en la dècada dels anys setanta i vuitanta.

El procés migratori de retorn estricta al medi rural tradicionalment és específic de la migració espanyola a l'estranger. Les possibilitats de treball a l'estranger en alguns casos han jugat com a mecanisme de resistència a l'èxode rural. Aquest és un tipus de retorn que no s'examina aquí.

La societat de partida condiciona el procés migratori i estableix una distinció entre la població de dones que parteixen d'una societat rural i aquelles que ho fan des d'una societat urbana.

Les dones que parteixen d'un entorn rural (sempre en relació amb les que ho fan d'un entorn urbà) es caracteritzen per una família antecedent amb poca mobilitat, més nombrosa, de categories socials típiques d'una societat rural (presència de propietaris agrícoles i peonada inespecífica) i amb un nivell de formació —com també un nivell d'ocupació abans d'iniciar el procés migratori— més baix. Amb la migració a zones urbanes abans de sortir a l'estranger (o en sortir) realitzen la incorporació al treball en categories d'empleades de serveis i treballadores. El procés migratori es caracteritza per una major mobilitat geogràfica i laboral i un major desarrelament i aïllament als diferents llocs per on discorre. D'altra banda, en major mesura emigren ja casades i amb experiència laboral, i les possibilitats de treball són més importants de cara a determinar la migració. Una vegada retornades fan servir els seus estalvis en l'adquisició d'un pis. En certa manera, el retorn estava previst i és l'inici de l'estabilització.

Les dones que parteixen d'un entorn urbà es caracteritzen per una família antecedent amb àmplia mobilitat, pocs fills i categories socials típiques d'una societat urbano-industrial (petits propietaris de serveis, tècnics, administratius i obrers) i un nivell de formació més alt. En general el procés migratori comença amb l'emigració a l'estranger, on inicien l'activitat laboral també en categories d'empleades de serveis i treballadores, però, a més, d'administratives i en algun cas de tècniques. En major proporció l'emigració es realitza amb la família paterna. El procés migratori es caracteritza per una menor mobilitat i una major duració de l'estada a l'estranger, i l'arrelament i la relació amb amistats dels països de destí és molt superior. En una gran proporció valoren el lloc de residència a l'estranger igual que el lloc de pertinença.

Aquestes diferències derivades del tipus de societat de pertinença no s'observen quan s'estudien les dones amb un nivell de formació tècnica o universitària. Tant els seus processos laborals com els seus nivells d'integració a les so-

cietats receptores són perfectament equiparables entre les dones de diferent procedència i també respecte als homes, si bé és veritat que, com al comú de la societat, el procés laboral el segueixen a través del tipus de treballs als quals solen tenir accés les dones.

Característiques específiques de la dona migrant

El procés migratori de les dones que retornen com a caps de família presenta una major inèrcia que el dels homes, en el sentit que tendeix a una major fixació o permanència als llocs on resideixen.

Les vicissituds del nucli familiar condicionen i determinen de manera prioritària els processos migratoris de les dones, mentre que en el cas dels homes aquests estan determinats pel procés laboral.

En els diferents estadis de la història personal les dones migren acompanyades en major grau que els homes, tant si és amb els pares quan són menors, amb la parella o amb els fills. En alguns casos en què es desplacen soles, ho fan en funció de la reunió familiar o per casar-se.

Si bé els homes, especialment en el retorn, també es desplacen majoritàriament acompanyats de la seva parella, el matís diferenciador es basa en el fet que per a la dona el nucli familiar o parella focalitza el seu projecte personal mentre que l'home s'orienta prioritàriament cap al treball.

L'activitat laboral de les dones en la migració, llevat dels casos reduïts d'un projecte professional, és una activitat funcional per a l'obtenció de recursos per subsistir o bé estalviar, en funció de les necessitats del moment. Això comporta una major mobilitat laboral que els homes, com també una major inestabilitat o inespecificitat de les feines.

La integració o participació en la vida de les societats d'immigració la realitza la dona de manera prioritària en el camp de la vida quotidiana, al reducte de la reproducció del nucli familiar. Així, si bé el nivell de participació o coneixement de la vida pública del país de recepció és inferior al dels homes, el nivell de relació personal amb persones del propi país és equivalent.

Migració i processos socials

La institució familiar revesteix una especial importància en la migració, tant per als homes com per a les dones. El model familiar correspon a les pautes culturals dominants en una societat urbana, però viscudes per una població que ha rebut una formació cultural tradicional. La situació d'aïllament i ines-

tabilitat en què es troba la població migrant reforça el nucli familiar com a reducte de resistència on es perpetuen les pautes culturals del país d'origen elevades al tòpic. Serà a la segona generació quan, o bé s'emprèn el camí de retorn, o bé es produeix la integració al país d'acollida.

Les dones, en major mesura que els homes, tot i que sempre a nivells reduïts, troben en l'emigració l'ocasió de modificar les seves pautes de comportament en relació amb la família. Això s'observa al desplaçament de retorn, en què mentre que els homes retornen majoritàriament amb una família consolidada, segons el model més tradicional, entre les dones es donen en termes relatius més casos de separació i independització.

En relació amb l'activitat laboral, la migració a l'estranger no comporta ni un aprenentatge ni una millora professional, en la major part dels casos. Això no obstant, és l'ocasió per força dones de tenir una experiència de treball fora de casa, d'assaborir la independència econòmica respecte als pares i al cònjuge. No es pot precisar si això és a causa de la migració o bé al pas a una societat urbano-industrial, però la major incorporació al treball de la dona migrant és un fet que es consolida amb la segona generació.

La migració a l'estranger introdueix un canvi en l'entorn social i cultural, que s'afegeix, en el cas de les dones que parteixen d'un medi rural, a la impersonalitat i competitivitat de la societat urbano-industrial. Les dones, en aquest context i pel fet de ser més sensibles a la qualitat de vida quotidiana i a les relacions interpersonals, estan sotmeses a un procés d'adaptació molt més lent que els homes. Això comporta que en molts casos l'adaptació només es realitza, i de forma epidèrmica, en les activitats socials, però també comporta que, quan arriba a realitzar-se plenament, és molt més intensa i completa que la dels homes.

BIBLIOGRAFIA

- BENQUEREL, X. (1977), *Llibre del retorn*, Barcelona, Planeta.
- BOHNING, W. R. (1972), «The Social and Occupational Apprenticeship of Mediterranean Migrant Workers in West Germany», dins M. LIVI BACCI, (ed.), *The Demographic and Social Pattern of Emigration from the Southern European Countries*, Firenze, Dipartimento Statistico Matematico dell'Università di Firenze, p. 175-259.
- BRUNETTA, G. (1983), «La donna e l'emigrazione: il caso Veneto», Roma, *Studi Emigrazione*, 70, p. 154-162.
- CASTILLO CASTILLO, J. (1981), *La emigración española en la encrucijada. Estudio empírico de la emigración de retorno*, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas.
- CAZORLA, J., GREGORY, D., NETO, J. (1979), «El retorno de los emigrantes al Sur de Iberia», *Barcelona, Papers*, 11, p. 65-80.

- CAZORLA PÉREZ, J. (1980), «Mentalidad modernizante, trabajo y cambio en los retornados andaluces», Madrid, *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 11, p. 29-53.
- CAZORLA PÉREZ, J. (1989), *Retorno al Sur*, Madrid, Siglo Veintiuno.
- INSTITUTO NACIONAL DE ESTADÍSTICA (1985), *Censo de Población de 1981, Tomo I., Vol. I., Resultados Nacionales. Características de la Población*, Madrid.
- MARSAL, J.F., MANDILOVITCH, M. (1967), *Retorno de inmigrantes españoles de la Argentina*, Buenos Aires, Editorial del Instituto.
- MURIA, A. (1986), *Aquest serà el principi*, Barcelona, La Sal. Edicions de les Dones.
- PASCUAL DE SANS, À. (1970), *El retorno de los emigrantes. ¿Conflicto o integración?*, Barcelona, Nova Terra.
- PASCUAL DE SANS, À. (1983), «Los movimientos migratorios de retorno. Significación y perspectivas», Bellaterra (Barcelona), *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 3, p. 47-69.
- PASCUAL DE SANS, À., CARDELÚS, J. (1990), *Migració i història personal. Investigació sobre la mobilitat des de la perspectiva del retorn*, Bellaterra (Barcelona), Publicacions d'Antropologia Cultural, Universitat Autònoma de Barcelona.
- PÉREZ DÍAZ, V. (1969), *Emigración y sociedad en la Tierra de Campos. Estudio de un proceso migratorio y un proceso de cambio social*, Madrid, Escuela Nacional de Administración Pública.
- SIGUAN, M. (1972), *EL medio rural en Andalucía Oriental*, Barcelona, Ariel.
- SZTOKMAN, N. (1983), «Les femmes dans la migration régionale en France», Roma, *Studi Emigrazione*, 70, p. 205-212.
- TABOADA-LEONETTI, I. (1983), «Le rôle des femmes émigrants dans le maintien ou la destruction des cultures nationales du groupe migrant», Roma, *Studi Emigrazione*, 70, p. 214-220.